

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВА

Дискусії з питань розбудови системи права не призвели до єдиного розуміння структури права. Вбачається, що це пояснюється відсутністю основних принципів такої розбудови.

Інтегративним елементом у системі права, зазначає М. Савчин, виступають принципи права. Принципи права є найважливішою частиною всього, «базовими нормативно-керівними засадами (імперативними вимогами)», що визначають загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Стосовно нормативістської позиції принципи права не містять ряд ознак правової норми, що пояснюється специфікою їх місця у системі права. За своїм сутнісним змістом принципи права консолідують систему права, складають основу права, пронизують всі його елементи. Відповідно до загальних принципів права тлумачаться норми права та формується каркас правових сфер, галузей та інститутів.

Вихідні нормативно-керівні засади, зазначає автор, забезпечують суттєвий, стійкий, регулятивний правовий зв'язок між різними нормами права та іншими нормативними приписами, служать основним засобом для орієнтиру в правотворчості, систематизації, інтерпретації та реалізації права. У випадку виявлення невідповідності правових приписів, норм принципам права останні повинні інтерпретуватися через призму принципів права або приводитися у відповідність до них. Така інтегративна, пронизуюча властивість принципів права визначає їх системоутворюючий характер у системі права [1, с. 127-128].

Використовуючи все позитивне, що було вироблено юридичною наукою з даної проблеми, можна запропонувати наступну систему принципів, що формують систему права та її структуру: принцип єдності класифікаційних критеріїв системи права; принцип взаємовиключення елементів системи права; виділення базису системи права; виділення підсистем приватного й публічного права; виділення підсистем регулятивних і охоронних галузей права.

Отже, розглянемо зазначені принципи більш детально.

Принцип єдності класифікаційних критеріїв системи права. Єдність системи права, зазначають автори підручника «Загальна теорія держави і права» [2, с. 244-245] зумовлюється тим, що:

- право як цивілізаційний феномен ґрунтується на єдиних визначальних загальнолюдських принципах гуманізму і справедливості. Останні є утворюючим остовом права, визначають його головний зміст, а нормативні приписи, що суперечать цим принципам, не вважаються правовими;

- будь-які норми та принципи права спираються на однакове ставлення до них з боку держави: вона їх встановлює, підтримує і може застосовувати заходи державного примусу за їх порушення;

- соціальний зміст права визначається системою органічно єдиних, взаємопов'язаних матеріальних, соціальних, культурних, ідеологічних та інших умов життя суспільства.

Безперечно, формування системи права з урахуванням принципу єдності класифікаційних критеріїв системи права є необхідним: величезний масив правових норм, що утворюють систему права, потребує певного корегування й організації. Доцільніше таку діяльність здійснити за допомогою дослідження характеристик (властивостей, ознак, структури тощо) правових норм. У зв'язку з цим виникає потреба використання єдиного критерію, за допомогою якого можна згрупувати норми на підставі виокремленої ознаки. Даний критерій має бути застосований до всіх норм, в іншому випадку порушується правильність і обґрунтованість проведеної класифікації.

Зокрема, основними елементами системи права є галузі, тому в основі їх класифікації повинні бути ознаки, які б повністю поділяли норми за галузями. При виокремленні таких критеріїв ми приєднуємося до вчених, які в якості таких визначають предмет і метод правового регулювання.

Принцип взаємовиключення елементів системи права. Виходячи з філософської концепції розуміння системи права, її основним структурним елементом більшість учених визнають самостійну галузь права. У філософії «елемент» розуміють як об'єкт, що входить до складу певної системи і розглядається у її межах як неподільний [3, с. 559]. Як елемент системи, галузь має певні ознаки, що дозволяють розглядати її в межах системи права як цілісного, неподільного і самостійного об'єкта. Проте, відносини між елементом і системою відповідають відносинам частини й цілого. Це є підставою для ствердження факту самостійності та відокремленості одного елемента від іншого, а також може бути використане при дослідженні кожного елемента як системи більш низького порядку.

Зазначене філософське положення було використане О. Іоффе і М. Шаргородським, які виявили наступну особливість системи права: «... галузі, які входять до її складу, є взаємозалежними, водночас, не дублюють, а навпаки взаємовиключають одна одну». У зв'язку з цим вони справедливо стверджували, що «норма не може одночасно регулювати два різних види суспільних відносин або вмішувати два різних методи правового регулювання. Саме тому, норма не може бути одночасно включена у дві різні галузі права» [4, с. 357].

Таким чином, підтримуючи зазначене положення, необхідно, на наш погляд, зупинитися на проблемі існування таких елементів системи права (інститутів, галузей), які одержали назву «змішаних», «міжгалузових» або «комплексних».

На нашу думку, в системі одного рівня, елементи якої виключають один одного, немає самостійних об'єктів, що складаються з елементів різних систем другого рівня. Зокрема, система першого рівня містить елементи, кожний із яких виступає як система другого рівня, а також містить елементи, які у свою чергу, також мають системні ознаки третього рівня. Підсумовуючи, ми отримуємо основну структурну ланку системи права, що має назву «норма права». Простежуючи організацію такої системи, необхідно зазначити, що норма права може входити тільки в одну систему — інститут права, а той, у свою чергу, також в одну систему — галузь права. Виникає питання, де в такій системі розташовуються міжгалузові або міжелементні утворення?

На думку С. Алексєєва, комплексні галузі права — це «галузі, для яких характерним є з'єднання різнорідних інститутів профілюючих і спеціальних галузей» [5, с. 46]. Визначаючи їх значення, автор наголошує: «Головне, що визначає їх оцінку як вторинних, комплексних, полягає у тому, що вони у сферах своїх відносин втілюють правові засади, які характерні для інших галузей, насамперед — базових: цивільного і адміністративного права, галузей процесуального права» [5, с. 600].

Отже, інститути, які є елементами однієї системи (галузі права), додатково створюють іншу, нову систему (галузь права). Дана точка зору, на нашу думку, допускає використання одного елемента для конструювання не однієї, а ряду систем, що суперечить науковому обґрунтуванню поняття «система».

Як слушно зазначає Р. Халфіна, «основне, що характеризує галузь права, це її внутрішня єдність, що є підставою для єдності правового регулювання. Положення про комплексність, тобто про об'єднання в одній галузі регулювання різноманітних за змістом суспільних відносин, означало б відмову від об'єктивного наукового критерію системи права, заміну науково обґрунтованого критерію суб'єктивним розсудом» [6, с. 199].

Саме єдність предмета і методу правового регулювання, що визначає сутність кожної галузі права, має бути покладена в основу класифікації самих галузей і враховуватися при класифікації елементів нижчих рівнів. Якщо де-небудь допускається поєднання таких критеріїв, виявляються одинорідні суспільні відносини і тотожні методи регулювання, що дозволяють говорити про об'єднання різних правових елементів у вигляді «змішаних», «комплексних» спільностей. Однак, на нашу думку, йдеться не про систему права, а про систематизацію норм права, законодавства тощо.

Виділення базису системи права. Такий принцип навряд чи викличе заперечення, тому що всі дослідники виділяють у системі права особливу, важливу роль конституційного права. Дійсно, конституційне право, будучи провідною, базовою галуззю системи права, визначає основні законоположення, загальні принципи права і механізм правового впливу практично на всі групи суспільних відносин. Воно задає характер і специфіку всіх інших галузей права, є «головним» стосовно інших структурних елементів. А це означає, що серед елементів системи права можна

відзначити певну ієрархію, на основі якої і відбувається побудова системи вітчизняного права. Така ієрархія елементів системи об'єктивно необхідна. Вона поширюється не тільки на відносини між базовою галуззю системи та інших елементів, а також на відносини між останніми.

Як зазначалося, об'єктивними передумовами побудови системи права є існуючі суспільні відносини, що підпадають під правове регулювання. Той елемент системи права, що претендує на роль фундаменту, базису всієї системи, безумовно, має охоплювати практично всі або переважну більшість таких суспільних відносин. Саме такою властивістю володіє конституційне право, норми і правові положення якого є основою і знаходять свій розвиток в інших галузях вітчизняного права.

Відповідно до цього принципу, необхідно, щоб у системі права обов'язково була базова галузь права, що закріплює основні принципи правового регулювання всіх груп суспільних відносин.

Виділення підсистем приватного й публічного права. Один із римських юристів — Ульпіан, поділив право на публічне й приватне, при цьому стверджуючи, що публічне право має відношення до становища римської держави, приватне — до користі окремих осіб. Такий поділ права отримав визнання і є актуальним і сьогодні [7, с. 394].

Як «рукотворне» явище, стверджують В. Селіванов і Н. Діденко, система права являє собою об'єктивно зумовлене цілісне утворення. Воно має певні взаємопов'язані складові, важливою властивістю яких є, зокрема, здатність змінювати свою внутрішню структуру під впливом зовнішніх факторів [8, с. 15]. Творення системи права є передусім процесом розкриття об'єктивно існуючих закономірностей суспільного розвитку і свідомого впровадження їх у правову дійсність. Однією із головних теоретичних проблем в цьому плані є визначення складових цієї системи, усвідомлення їх взаємозв'язків тощо. Йдеться передусім про розмежування та взаємодію сфер приватного й публічного права, їх галузей, норм, інститутів тощо [9, с. 432; 10, с. 124-141].

Як стверджує Р. Сивий, необхідно звернути увагу на те, що в основу зазначеного поділу, покладені наукові концепції, які можна поділити на:

1) «матеріальні», які використовують для розмежування приватного й публічного права категорії користі, мети, інтересу, суспільних відносин, юридичних відносин;

2) «формальні», які вирізняють ці галузі права з позицій, зокрема, суб'єктивного складу учасників (свобода волевиявлення і наказ, автономія і влада, централізація і децентралізація), форм захисту, наслідків порушення права;

3) «змішані», які є своєрідним синтезом перших двох і використовують як матеріальні, так і формальні критерії, наприклад: характер інтересу та суб'єктивний склад, метод правового регулювання та суб'єктивний склад правовідносин тощо [11, с. 46].

Відтак, наголошує П. Рабінович, в об'єктивному юридичному — «позитивному» — праві України за посередництвом терміно-поняття «приватне» (-а, ий, і) відображаються принаймні три групи якісно специфічних феноменів:

- ті, що становлять невід'ємну властивість, органічну належність тільки фізичних осіб (чи їх об'єднань);

- ті, які безпосередньо зачіпають індивідуальні інтереси таких осіб, зокрема, споживаються ними для задоволення особистих потреб;

- ті, що не належать до власне суспільних (загальносуспільних), громадських чи до офіційно державних явищ [12, с. 31].

Терміно-поняття «публічне» використовується у нашому законодавстві у різних значеннях, зокрема:

- для відображення суспільного (загальносуспільного) «статусу» тих або інших феноменів (на протилежність статусу приватному);

- для відбиття такої їх властивості, як оприлюдненість, тобто їх об'єктивованість, зовнішній прояв у такий спосіб [12, с. 32].

Можна висловити припущення, стверджує П. Рабінович, що в українській (та й, мабуть, в іншій) юриспруденції терміно-поняття «приватне» та «публічне» і надалі становитимуть надбання не стільки практики — законотворчої, а відповідно й правозастосовної, — скільки теорії, яка ак-

тивно користуватиметься ними як методологічними інструментами доктринального тлумачення та пізнання різноманітних правових явищ [12, с. 33].

Що лежить в основі такої класифікації? Безумовно, співвідношення інтересів особи і публічних інтересів. Підтримуючи і розвиваючи громадянське суспільство, правову державу як суб'єкт правотворення, в першу чергу, відстоюються інтереси окремої людини. Розділ II Конституції України закріплює права і свободи людини як вищої соціальної цінності. Однак, інтереси суспільного розвитку, забезпечення правопорядку і захисту суспільства від правопорушень вимагають для захисту публічних інтересів наявності механізму обмеження прав людини, тобто визнаються права суспільства, держави щодо конкретної особи.

Отже, весь правовий масив умовно можна поділити на дві групи: право, що визначає права приватних осіб і відносини між ними; статус публічних суб'єктів і реалізацію їх публічних повноважень.

У сучасній Україні в якості публічних суб'єктів можуть виступати тільки органи публічної влади, що реалізують державно-владні повноваження. Відповідно, ті галузі права, які «обслуговують» дані правовідносини, є публічними. Це конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, кримінально-виконавче право тощо, а також усі процесуальні галузі права. Інші галузі права, що регулюють суспільні відносини за участю приватного суб'єкта, який діє у своїх власних інтересах, утворюють блок приватних галузей права.

Визнаючи важливість і значення такої класифікації, потрібно наголосити на наступному. Наявність такої класифікації не заперечує публічного характеру приватного права, тому, що воно є структурним елементом позитивного права. Виділення двох підсистем — приватного й публічного права — має досить умовний характер і орієнтоване, насамперед, на визначення місця і ролі права в загальному механізмі правового регулювання.

Приватне право, що закріплює права й обов'язки людини, також забезпечується відповідним механізмом примусу щодо дотримання прав і обов'язків, проте, на відміну від публічного права, застосування примусу завжди пов'язане з одержанням згоди «постраждалого» суб'єкта або з його особистими активними діями по реалізації державного примусу. Таке положення дозволяє нам виявити особливість, яка проявляється в домінуванні окремих функцій у системі приватного й публічного права.

Зокрема, для публічного права характерний прояв охоронної функції. Галузі права, де домінує охоронна функція права, завжди будуть мати публічний характер, оскільки вони в силу власної юридичної природи безпосередньо пов'язані з реалізацією державного примусу. Що стосується тих галузей, де переважає регулятивна функція права, то серед них можна виділити як публічні, так і приватні галузі права.

Зазначена класифікація, на нашу думку, є найбільш доцільною. Її використання в сучасній вітчизняній системі права поставить під сумнів існування комплексних елементів системи права. Дійсно, галузі права, що включають у себе як приватні, так і публічні інститути, не будуть відповідати такому критерію. Це, на наш погляд, ще один аргумент проти комплексності в системі права.

Виділення підсистем регулятивних і охоронних галузей права. Безумовно, вищезазначена класифікація дозволяє позначити сутність і правовий статус будь-якої галузі права. Однак, на наш погляд, не є достатньою, тому що дає підстави говорити тільки про пріоритет правовідносин приватного або публічного характеру в галузі права. Зокрема, можна виділити ще один критерій класифікації, що дозволить позначити функціональну спрямованість і юридичну природу будь-якої галузі права — за пріоритетом функції права.

Зазначена класифікація є умовною (як і будь-яка інша, застосована до системи права загалом) і має наукове значення; будь-яка галузь права являє собою сполучення і використання всіх функцій права при впливі на суспільні відносини. У цьому розумінні ми згодні з тими вченими, які вважають, що всі галузі права і регулюють, і охороняють суспільні відносини [13, с. 76]. Проте, використання будь-якої функції права дає можливість розглядати правові галузі у двох аспектах — з перевагою регулятивної або охоронної функції права.

У правовій науці проводилися дослідження такого характеру, але лише щодо норм, правовідносин і правових інститутів, зокрема:

- щодо класифікації правовідносин на регулятивні й охоронні вказували О. Іоффе і М. Шаргородський;

- щодо класифікації правових інститутів, залежно від функціональної ролі в правовому регулюванні суспільних відносин, на регулятивні й охоронні їх поділяли В. Синюков, Є. Керимова, Н. Крестовська, Л. Матвеева, М. Цвік тощо.

У правовій науці намітилася тенденція дослідження права залежно від функціональної спрямованості правового регулювання суспільних відносин і виділення на цій основі галузей права з регулятивними або охоронними функціями. Це новий напрям, тому потрібно глибоко осмислити дану класифікацію і з'ясувати місце і роль кожної підсистеми права.

У галузях права з регулятивними функціями вплив на суспільні відносини здійснюється шляхом формування еталонів, зразків поведінки суб'єктів права із ступенем їх волі. Галузі права, впливаючи на суспільні відносини, припускають добровільне і свідоме виконання правових норм з боку суб'єктів права, чим і визначається домінуюча роль регулятивної функції права. Проте, це не означає, що регулятивні норми взагалі не забезпечуються охоронною функцією.

На думку М. Байтіна, регулятивні норми, норми прямого регулювання, встановлюють (при наявності відповідних умов) вид і міру, що охороняються і гарантуються державою можливої і належної поведінки учасників суспільних відносин, їх взаємні суб'єктивні права і юридичні обов'язки [13, с. 76].

Можна стверджувати, що з розвитком та зміцненням демократичних засад у суспільстві значення галузей права з регулятивними функціями збільшиться, пошириться сфера суспільних відносин регулятивного характеру.

Зазначимо, що критерієм нашої класифікації є характер і обсяг суспільних відносин, які підлягають правовому впливу, а сфера дослідження, включаючи базис системи, визначається межами регулятивної й охоронної підсистем права.

С. Алексєєв відзначив дві основні ознаки системи права і практично визначив початок її побудови. Зокрема, автор наголошував, що «у самому ядрі правової системи потрібно виділити юридичну першооснову — державне або конституційне право, а потім — три галузі: з одного боку, адміністративне і цивільне право — дві профілюючі галузі регулятивного плану... а з іншого боку — профілюючу галузь, націлену на виконання охоронних завдань, — кримінальне право» [14, с. 253].

На основі вищезазначеного можна виокремити наступну структурну будову системи права:

- базис системи — конституційне право;

- підсистема галузей права з регулятивними функціями: а) базові галузі права, що охоплюють більшість суспільних відносин, підлягають правовому впливу (адміністративне і цивільне право); б) спеціальні галузі права, які охоплюють групи суспільних відносин спеціального (профільного) характеру. Їх необхідно поділяти за галузями публічного (фінансове, земельне, податкове, митне, екологічне тощо) й приватного (сімейне, житлове, трудове, спадкове, підприємницьке тощо) права;

- підсистема галузей права з охоронними функціями: а) галузі права, що забезпечують охорону громадського порядку і можливість застосування різних видів державного примусу у формі юридичної відповідальності за скоєне правопорушення (кримінальне право, кримінально-виконавче право, а також інститути адміністративної, матеріальної, дисциплінарної і цивільно-правової відповідальності); б) процесуальні галузі права, що регламентують окремі види судочинства (кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, арбітражно-процесуальне право).

З огляду на функціональні відмінності галузей права, класифікувати їх за регулятивними й охоронними функціями в системі права необхідно окремо, тому що галузі з охоронними функціями діють в іншій площині, забезпечуючи охорону суспільних відносин за допомогою застосування різних видів державного примусу.

Таким чином, ми виділяємо дві підсистеми у формуванні вітчизняної системи права: підсистема інститутів і галузей права з регулятивними функціями та підсистема інститутів і галузей права з охоронними функціями.

Використана література:

1. Савчин М. В. Порівняльне правознавство. Загальна частина: [навч. посіб.] / М. В. Савчин. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 288 с.
2. Загальна теорія держави і права: [підручник] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; [за ред. О. В. Петришина]. — Харків: Право, 2009. — 584 с.
3. Філософський словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. — М.: Политиздат, 1986. — 590 с.
4. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М.: Юрид. лит., 1961. — 381 с.
5. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М.: Статут, 1999. — 612 с.
6. Халфина Р. О. Право как средство социального управления / Р. О. Халфина. — М.: Наука, 1988. — 256 с.
7. Теорія держави і права. Академічний курс: [підручник] / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
8. Селіванов В. Діалектика приватного та публічного в правовому регулюванні / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. — 2001. — № 11. — С. 10-16.
9. Шевченко Я. М. Проблеми сучасного цивільного і підприємницького права / Я. М. Шевченко // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: [монографія] / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 656 с.
10. Сібільов М. Загальна характеристика сфери приватного права / М. Сібільов // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 2. — С. 123-141.
11. Сивий Р. Б. Основні критерії поділу позитивного права на приватне та публічне : порівняльний аналіз / Р. Б. Сивий // Юридична Україна. — 2004. — № 8. — С. 46-54.
12. Рабінович П. М. Приватне й публічне у природному праві та українському законодавстві / П. М. Рабінович // Юридична Україна. — 2004. — № 6. — С. 27-34.
13. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. — Саратов: Саратовская гос. академия права, 2001. — 416 с.
14. Алексеев С. С. Частное право / С. С. Алексеев. — М.: Статут, 1991. — 157 с.

Шаганенко В. П. Роль та значення принципів права в системі права.

В статті запропоновано систему принципів, які визначають формування системи права та її структуру, зокрема, такі принципи: єдності класифікаційних критеріїв системи права; взаємовиключення елементів системи права; виділення базису системи права; виділення підсистем приватного й публічного права; виділення підсистем регулятивних і охоронних галузей права.

Ключові слова: система права, принципи права, приватне й публічне право.

Шаганенко В. П. Роль и значение принципов права в системе права.

В статье предложено систему принципов, которые определяют формирование системы права и ее структуру, в частности, следующие принципы: единства классификационных критериев системы права; взаимоисключения элементов системы права; выделение базиса системы права; выделение частного и публичного права; выделение подсистем регулятивных и охранительных отраслей права.

Ключевые слова: система права, принципы права, частное и публичное право.

Shaganenko V. Role and Importance of the Principles of Law in the Legal System.

The paper proposed a system of principles that determine the formation of the legal system and its structure, in particular, the principles are: unity of the classification criteria of law, mutual exclusion elements of the law, the selection of the basis of law, separation of private and public law, the selection of subsystems and regulatory enforcement branches of law.

The necessity of forming a system of law with regard to the unity of the classification criteria of rights is indisputable: a vast array of legal norms that form a system of law requires some adjustment and organization.

It is noted that the objective prerequisites for building a legal system is the existing social relations within the regulation. One element of the law claimed to be the foundation, the basis of the system, of course, must cover virtually all or a significant majority of public relations. It is this feature has constitutional law, regulations and legal provisions which are the basis and find their development in other areas of domestic law.

It is ascertained that in legal science research trend right direction depending on the functional regulation of social relations and selection on this basis, areas of law with regulatory and protective functions. This new direction

for legal science requests deep understanding of the classification and determine the place and role of each subsystem of law.

Noted that one can not simply transfer the law, to mark their place in the subsystem and system of law in general, to identify them, mutual and mutual influence, and give each area of law characteristics that will help not only to build a modern system of law, but also to predict the emergence of possible legal sectors and institutions in the future.

Key words: system of law, principles of law, private and public law.

ПРИНЦИПИ ПРАВА: ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ
